

STRABON'UN HAYAŞA BÖLGESİ KENTLERİ; SATALA'DAN ZIMARA'YA

Tahir Erdoğan ŞAHİN*

Öz: Hellenistik ve Roma dönemleri Anadolu kentlerinin yeri ve konumu hakkında önemli bir bilgi kaynağı Amasyalı Strabon'un *Geographika* adlı eseridir. Eserde adı geçen kent ve yerleşim alanlarının bazıları Hayaşa Bölgesi ve bu bölge içinde yer alan Yukarı Fırat Havzası'ndadır. Satala'dan Melitene'ye kadar uzanan alanda bulunan yerleşim alanlarının bazıları MÖ, II. binlerde inşa edilmişlerdir. Bölgedeki yerleşim alanları Strabon'un belirttiğiyle sınırlı değildir. Bu kentlerin çevresinde yer alan diğer yerleşim alanları hakkında bilgi edinilmesi, elde edilen bilgi ve veriler ışığında sağlıklı lokalizasyon girişiminde bulunmak, yöre ve Anadolu kültür tarihi için özel bir öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Strabon, kent, yerleşim, yol, arkeolojik buluntu.

THE HAYASHA REGIONAL CITIES OF STRABON; FROM STALA TO ZIMARA

Abstract: An important source of information about the location of Anatolian cities is the work of *Geographika* by Amaseia Strabon. Some of the towns and settlements mentioned in the work are in Hayasha and the Upper Euphrates Basin in this region. Some of the settlements ranging from Satala to Melitene were built in 2000 B.C. The settlements in the region are not limited by mention of Strabo. Gathering information about other settlements around these cities and making a healthy localization attempt in the light of the data has a special significance for the history of Anatolian culture.

Key Words: Strabon, city, settlement, road, archaeological find.

Hayaşa'nın Coğrafi Konumu ve Çevresi

Kuzeyde; bugünkü Şebinkarahisar- Bayburt hattı ile güneyde; Eğin- Bingöl hattı arasında kalan alan Azzi- Hayaşa Krallığı'nın egemen olduğu bölgedir. Ancak, gerek Şebinkarahisar gerekse Eğin, Azzi /Hayaşa Krallığı'nın egemenlik alanı dışında olmakla birlikte, bu yapıyla yakın ilişki içerisinde olmuştur. Bunlardan biri de Amasya'dır.

Geliş tarihi: 25. 03. 2018 / Kabul tarihi: 19. 04. 2018

DOI:

*. Dr. Akademisyen.

Harita 1 : Azzi/ Hayaşa Krallığı'nın (MÖ, 1500-800) sınırları ve bölgeleri.

Hitit yazılı belgeleri yanı sıra arkeolojik veriler ışığında değerlendirildiğinde, Azzi/Hayaşa Krallığı'nın toprakları; doğuda Kop Dağları, batıda Zara-İmralı yöresi, kuzeyde Gümüşhane Dağları ve güneyde Murat Irmağı arasında kalan alanla sınırlı olduğu görülmektedir. Merkezi Arziya (Erzincan) olan ülke içerisinde; *Arziya*, *Azzi*, *Dukkamma*, *Kummaha*, *Zuhma* ve *Matien/Mans* yerel yönetimleri bulunmaktadır. Arziya'dan Sivas'a kadar uzanan alan, güney ve güney batısında bulunan Hitit merkezleri Kuşşara ve Şamuha yönünden yapılan "Yukarı Ülke" (KUR URU UGU TI) diye tanımlanan bölge içine girmektedir. Nitekim, Şuppiluliuma kayıtlarında, babası Tuthalya döneminde yaşanan olaylar hakkında verilen bilgide "..Diğer taraftan Yukarı Ülke'den Azzili düşman geldi" ibaresinin yer alması,¹ bunu kanıtlayan unsurlardan yalnızca biridir.

Amasya, pek çok yerleşim alanı gibi Anadolu tarihinde önemli

1. KBo IV. 28 (= CTH 88); A. Goetze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940, s. 21; "Anatolia From Shuppiluliuma to the Egyptian War of Muvattalish", *History of The Middle East and The Aegean Region c.1380-1000 B.C.*, CAH 2.2- chp XXI, Cambridge University Press 1975, s.117- 118.

ve özgün bir konuma sahiptir. Bu önem, kent ve çevresinde yaşanan tarihi olaylar ile bu gelişmeleri belgeleyen arkeolojik ve yazılı belgelerde somut bir biçimde görülmektedir.² Hitit belgelerinde “Hakmiş,³ Mithridates/Pontos Krallığı Dönemi’nde “Amaseia”,⁴ Selçukludan bugüne “Amasya” olarak telaffuz edilen kent, geçmişte çok sayıda düşünür, bilim adamı ve tarihçisiyle ünlüdür. “Benim kentim (*Amaseia*), içinden *Iris Irmağı’nın (Yeşilirmak)* aktığı geniş ve derin bir vadiye kurulmuştur. İnsan emeği ve doğa buraya hem kent hem de kale karakterini olağanüstü bir şekilde sağlamıştır. Çünkü burası yüksek ve çok sarp bir kaya olup dimdik ırmağa doğru iner ve ırmak tarafında, kentin kurulmuş olduğu yerde, kıyıda bir duvar ve her iki tarafta sivri tepelere doğru uzanan duvarlar vardır.”⁵ diye kentinin tanımını yapan “*Geographika*”

Resim 1: Satala’da bir tarla duvarında kullanılan yapı taşı örnekleri.

(Γεωγραφικά/Coğrafya) yazarı Strabon (MÖ. 64 – MS, 24) bunlar arasındadır.

Strabon’un genelde Anadolu hakkında verdiği bilgiler yanı sıra kuzeyde Kelkit Çayı ve vadisinden güneyde Malatya’ya kadar uzanan ve Yukarı Fırat Havzası kapsamında olan yerler

2. Azzi/Hayaşa hakkında geniş bilgi için bak. Tahir Erdoğan Şahin, **Hayaşa Bölgesi Tarihi- 1**, Ankara 201. Amasya hakkında yapılan çok sayıda ve nitelikli çalışmalar neşredilmiştir. Bu çalışmalar hakkında derli- toplu bir bibliyografya için bak. Yavuz Bayram-Avni Erdemir, *Amasya Bibliyografyası Denemesi, I. Amasya Araştırmaları* (2.Kitap), 13-15 Haziran 2007, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, s. 841-875

3. KUB XXXVI 120 I; (7) A-NA mHu-uz-zi-ia LÜURU Ha-ak-mi-eş-ša, (8) [I] GU4 I UDU QA-TAM-MA 7 Hakmiş’li Huzziia’ya; Leyla Murat, *Hitit Tarihi-Coğrafyasında Hakmiş ve İştahara Ülkelerinin Konumu, Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.44, Ankara 2008, s. 181-204.

4. MÖ, II. yüzyıl son çeyreğinde Mithridates zamanında Amasya kenti adına bastırılmış sikke yanı sıra MÖ, I. yüzyıla ait diğer sikkelerde (Amasya Müzesi sikke envanteri) AMASEIA-AMΑΣΣΙΑ, AMΑΣΣEIAΣ yazıları okunmaktadır. A. Yüce, **Amasya Müzesi**, Amasya, 2004, s. 6; Hüseyin Üreten, *Amasya Müzesi’nde Sergilenen İki Buluntu Işığında Roma Dönemi’nde Amaseia: Neyi Biliyoruz? Neyi Bilmiyoruz?*, **Karadeniz Araştırmaları**, Güz 2012, S. 35, s. 191-206. not:1.

5. Strabon, **Geographika/ Antik Anadolu Coğrafyası**, (çev. Adnan Pekman), İstanbul 2000, XII. 3. 39 (s. 50). Bu çalışmada Strabon’a ilişkin dipnotlarda () içinde verilen numaralar A. Pekman’ın çevirisinde yer alan sayfayı göstermektedir.

Harita 2 : Azzî/Hayaşa Bölgesi yerleşim alanları.

hakkında verdiği bilgi,⁶ tarihsel geçmişte Hayaşa diye bilinen coğrafyanın batısıyla büyük oranda örtüşmektedir.

Satala: Kelkit'e bağlı bugünkü Sadak köyünün Antik Çağ yazarlarının belirttiği "Satala" olduğu arkeolojik ve yazılı kayıtlarla kesinleşmiştir. Köylüler tarafından bulunan bazı tuğla parçaları üzerinde, kargâhı Satala şehrinde olan Legio Apollinares'in arması okunabilmiştir. XVI. lejyonun kuruluş tarihi hakkında kesin bilgi olmasa da, Augustus Dönemi'nde var olan lejyonlardan biri olduğu bilinmektedir.⁷

Parthlar karşısında yeni tedbirler almak isteyen Titus Flavius Vespasianus (MS, 69-79), kısa süren hükümdarlık döneminde XVI Flavia Firma lejyonunun yerine MS, 75 yılında Legio XV.

6. Strabon, XII/1, 1.(1).

7. Tymoti B. Mitford, *Cappadocia and Armenia Minor: Historical Settings of the Limes*, ANRW- II. 7.2, Berlin-New York 1980, 1169-1228; *The Inscriptions Of Satala (Armenia Minor)*, aus: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 115, Bonn1997 s.137-167; Oğuz Yarılgas, *Legio XV. Apollinaris'in Doğu'daki Görevleri ve Satala'ya Konuşlandırıldığı Tarih Üzerine, Eskiçağ Yazıları- 10*, İstanbul, 2016, s. 127; Mehmet Ali Kaya, *Roma Lejyonleri ve Anadolu, Tarih Araştırmaları - XXII/36* (2005), s. 89; Hüseyin Uzunoğlu, *Anadolu'da Roma Lejyonları, Eski Çağ Yazıları- 2*, İstanbul 2012, s. 98, 113.

Apollinaris'i ikame etmiştir.

Lejyonun en önemli görevi Doğu Anadolu'da güvenliği sağlamak yanı sıra Trapezus (Trabzon), Antiochia (Antakya) hattı boyunca uzayan ticari ve askeri yol güzergâhının denetimini de sağlamaktır. Yine I. yüzyılda İmparator Domitianus ve Nerva zamanında batıdan gelerek Kapadokya üzerinden denize kadar uzanan askeri yolların kilit noktası Satala'dır. İki önemli yol Nicopolis'te birleşip buradan farklı bölgelere gidilebiliyordu. Güneye giden yol Satala'dan Arauraka (Melikşerif), buradan Carsaga (Cengerli), Kemah üzerinden ya da Kuruçay üzerinden Melitene'ye varırdı.

Resim 2: Satala yerleşim alanı içerisinde bulunan su kemeri kalıntıları.

Romalıların doğuda Parthlarla olan mücadelesinde Fırat Havzası boyunca kurduğu askerî tahkimat alanlarının özel bir önemi vardır. MS, II. yüzyılda başlayan bu tahkimat inşası ve lejyon yerleştirilmesi işlemleri uzun süre gündemde olmuştur.⁸

Bir dönem Yukarı Fırat Havzası'nın ve sınırların

korunup gözetilmesi açısından stratejik bir öneme sahip olan Satala'nın kuruluş amacı Prokopius'un da ifadesine göre bu stratejik gerekçeye dayalıdır.

Resim 3: Satala kenti içerisinde bulunan hamam kalıntıları.

Resim 4: Satala yerleşim alanı kıyısında bulunan (Mithra?) tapınım mağarası.

⁸. Ercüment Yıldırım, *Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c/vol.: 13 – S. 4, s. 170.

Resim 5 : *Suissa kentinin kuzeybatısında Çimen Çayı Vadisi'nin sağ yamaçları. Ana kayalarda Roma öncesine giden tapınım mağaraları ve yerleşim izleri bulunmaktadır.*

Roma İmparatorluğu' nun doğu sınırının içinde bulunduğu bu karışık duruma karşın Prokopius'ün verdiği bilgi, Satala'nın ilk kuruluşundan çok Roma'nın ihtiyaç duyduğu kadim kentin askerî bir karargâh olarak yeniden tahkim edildiği biçiminde değerlendirmek gerekir.⁹

Trabzon- Samosata askerî yolunun ulaştığı çok önemli bir kavşakta bulunan ve Romalılarca "Küçük/Batı Armania" projesine dâhil edilen Satala'nın Erzincan'la

güçlü ticari ve kültürel bağları bulunmaktaydı. Zaman zaman asker ve bürokrat sayısı artan Satala'nın ihtiyaç duyduğu meyve ve sebze Erzincan'dan temin edilmiş olmalıdır.

Traianus (MS, 98-117) Kafkas ve Euxin (Karadeniz) prenslerinin önerisiyle Ermenistan'a sefer düzenlediğinde bir süre Satala'da kalmıştır.¹⁰ Bu tarihten sonra Satala öncelikle ve sürekli ordugâh kentlerinden biri olmuş VI. yüzyıla kadar önemini korumuştur.

Satala'da bulunan bir tanrıçaya ait büst British Museum'dadır. Bu tanrıça büstü büyük bir ihtimalle Grekler'in "Artemis" diye andığı Anahita'ya aittir. (bak. Resim 23) MÖ, IV. yüzyılın ilk yarısından kalan bu büst, Anahita kültürünün merkezi tapınağının bulunduğu Akilisen/Arzincan' dan alınmıştır.

Suissa: Satala ile Arauraka arasında, yani bugünkü Çimen Dağları'nın kuzey eteklerinde; bü

Resim 6: *Balahor, Çimen Çayı Vadisi yamaçlarında İlk Çağ Dönemi'nde kayalıklar üzerine yapılan yontulardan bir kesit.*

9. Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan), Ankara 1991, s. 90-91.

10. Hüseyin Uzunoğlu, *agm*, s. 113.

yük ihtimalle Balahor – İşkilor köyleri arasındaki Han Harabeleri muntıkasında bulunuyordu. Satala'dan (Sadak) gelen yol Suissa üzerinden Arauraka'ya gitmekteydi.

Balahor Köyü Kalesi, Tapınım Mağarası ve Eski Yerleşimi:

Balahor köyü Kelkit'in güneyinde, Erzincan iline yakın köyler arasındadır. Tarbas köyünün batısında, Barahor Vadisi kıyısındadır. Barahor Vadisi ve kuzeyinde yer alan yükseltilerde, İlk Çağ Hayaşa ve Roma yerleşimi olduğuna ilişkin veriler barındırmaktadır.

Arauraka (Arvaraci – Arabraka) : Satala'dan gelen güney batı yolu, Suissa'dan sonraki yerleşim merkezi Arauraka'ya ulaşır. Eski kayıtlarda 72,42 kilometre (45 mil) mesafede olduğu kaydedilir. Ptolemy'deki yazımı "Saravraka" yahut "Salambria"dır. Constantine Porphyrogenitus'de "Arabraka" şeklinde yazıldığını belirten Ramsay, Arauraka kelimesinin Galli bir kabilenin ismi olan Rauraci ile alakasına dikkati çeker. Antonine rehberinde Aravracos denilen yerleşim Suissa ve Carcagis arasında gösterilir.¹¹ Biz bu sıraya uygun olarak yol güzergâhını belirledik. Sair eski otoritelerde Apaupaka'nın da aynı yer olduğu görüşündedirler.¹² Ramsay'dan başka Cumont¹³ ve Hirschfeld¹⁴ buranın Melikşerif'le aynı yerde addedilebilecek muntıkada; Kömür

Resim 7 : Kova köyü yakınında bulunan eski tapınak alanında bulunan kadın ve erkek figürünün yer aldığı kabartma.

Resim 8 : Horun - Pösür mevkiileri arasında bulunan bir sütun başlığı. Refahiye ilçe merkezinde bulunan bir evin bahçesinde.

Çayı kaynakları yöresinde olduğunda müttefikler. Ancak, Kömür Çayı kaynaklarına yakın alanda bulunan Karsaga kentidir.

11. S. W. Ramsay. **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, (çev. M. Pektaş), İstanbul 1961, s. 304 – 305.

12. S. W. Ramsay, s. 72. deki liste.

13. F. Cumont – E. Cumont; *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*, **Studia Pontica/II**. Bruxelles 1910, s. 329.

14. Hirschfeld *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Paul-Wissova. Aravene madd.

Arauraka ise bugünkü Melikşerif köyünün 1 km. kuzeyinde Aktaş Deresi kenarındadır. Bu dere güneyde Balkar Çayı'na karışıp batı yönünde Kocaçay ile birleşip Köroğlu Çayı'na akmaktadır.¹⁵ Kömür Çayı ile Balkar Çayı arasında Kurtlutepe Dağı bulunmaktadır.

St. Martin'e göre Araroka veya Arznc'ik, Aşharti-daşt kantonundaki Acpte'e tekabül etmiş olmalıdır.¹⁶ Ancak Aşharti-daşt'daki (Aşkar Ova) bu Ezbider (Arznc'ik) lüzumundan fazla batıdadır.¹⁷ Arauraka'yı savunan ihtişamlı surlar, İmparator I. Basil (867–886) tarafından, başarısız kaldığı Malatya seferi dönüşü sırasında diğer kalelerle birlikte yıkılmıştır.

Resim 9: Kova köyünün doğusunda doğal kaya üzerine kazılı yol işareti.

Melikşerif arazisindeki Tombultepe'nin Arauraka'nın geçmişe ait bir parçası olduğu anlaşılma ile birlikte, antik dönem kaynaklarında belirtilen nitelikler açısından merkez bölge olmadığı, Arauraka öncesi terk edilen bir alan olduğu görülmektedir. Antik Çağ içinde zikredilen Arauraka'nın 4 km kuzeyde yer alan Köse-

dağ silsilesinin¹⁸ güney ve güneybatı eteklerinde olduğu bu mahalde bulunan unsurlardan anlaşılmaktadır.

Melikşerif- Arauraka kenti güneyinde Gömüsü mevkiinde bulunan Roma Dönemi yapılarından birine tesadüf ettik. Kent merkezinin yakın çevresinde bu tür yapı kalıntıları görmek mümkündür. Doğu Roma- Hristiyanlık Dönemi'nde eski Arauraka'nın 500 m. kadar güneye taşındığı ya da güney alana yayıldığını düşündürecek bazı buluntular ve adlandırmalar vardır. Bugün Kilise Deresi ve Dertepesi düzlüğü eski kentin güney ve güneydoğusunda yer almaktadır.

Arauraka'nın 3 km. güneyinde, Kova köyü arazisinde, ihtimal ki önce kadim bir Anahita tapınağı iken daha sonra Roma Dönemi Mithra ritüel alanı ve sonrasında kiliseye dönüştürülen bir yapı mevcuttur. Vadinin içerisinde, Roma öncesi su kıyısında yer alan ritüel kayaları ve

15. Mustafa Özdemir, **Refahiye Tarihi**, İstanbul 2007, s. 22.

16. J. Saint **Martin**, **Memoire sur l'Armenie**, Paris, 1818, s. 188.

17. Erns Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (çev. F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 68.

18. Erzincan- Sivas arasında yer alan Köseadağ'dan ayrı olarak Melikşerif ve Ekecik köylerinin kuzeyindeki yükselti de aynı adla anılır.

Resim 10,11,12,13 : Arauraka'nın 3 km. güneyinde, Çakmaklı'nın (Olotodariza) 10 km. doğusunda, Kurtlutepede Dağı'nın kuzey ormanlık vadisinde ve Kova köyü yakınında bulunan eski bir tapınak iken sonradan manastıra dönüştürülen bir yapıdan çıkarılan unsurlar. Objelerdeki boyamalar buluntuları muhafaza eden ailenin çocukları tarafından işlenmiştir. (Erzincan Müzesi envanterine kaydedilmişlerdir).

bir mağara kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Ancak, tapınak alanından çıkarılan sütun başlığı, keramikler, insan figürü kabartmalar ve bilgisini edinsek de henüz ulaşamadığımız bir kitabe; bu tapınak merkezli alanın önemini göstermektedir. Söz konusu alanın doğusunda bazı doğal kayalar “yol/yön gösterme taşı” olarak değerlendirilmiştir.

Olotoidariza: Suissa'dan Arauraka'ya varan yol, buradan güneybatı istikametinde Baskaudariza'ya (Başgerçenis köyü) ya da yine batı yönünde Nikopolis'e gitmek için Olotoriza'ya uğradı.

Peutinger'de "Oleberda" olan bu yeri, Ptolemy'deki Charax'la (I. Rarax) aynı tuttuk. Olotoidariza'nın (Oleberda) Refahiye'nin 15 km. kuzeybatısındaki Horun köyünün batı arazisindeki mıntıkada yer alan Doblaktepe yerleşim alanı olabileceği akla gelmekle birlikte, konumu ve verileri açısından Kalkancı Köyü'nün 1.5 km. kuzeydoğusunda bulunan Çakmaklı'nın eski yerleşim alanı olması çok daha mümkündür. Ancak, Peutinger (Oleberda) ile Ptolemy (Charax) gerçekten ayrı yerler için kullanılıyor ise, yakın alanlar arasında bunları eşleştirebileceğimiz iki ayrı yerleşimin varlığını görmek gerekir. Ramsay, Olotoidariza, Ole Oberda ve Klotoidariza ile aynı yer olduğu görüşündedir.¹⁹

19. S. M. Ramsay, s. 57.

Resim 14: Çakmaklı mevkiinde bulunan Roma Dönemi "yol taşı". Kabaca yuvarlaklaştırılmış taşın kitabe ve XXX işaretinin bulunduğu üst bölümünde ağaç türü gösterge oku takılacak biçimde oyuk yapılmıştır. MS, 98-117 yılları arasında hüküm süren Roma imparatoru "Nerva" (Marcus Ulpius Nerva Traianus/ Trajanus) ismi okunmaktadır.

Olotodariza/Çakmaklı'nın Dumanlı'nın güneyinde yer alan Basgadariza ile Olotodariza arası uzaklık yaklaşık 15 km. dir.

Olotodariza'yla eşitlediğimiz Çakmaklı, kadim geçmişi bir yana, Roma Dönemi'nde güneyde Karsaga üzerinden Kummaha'ya, batıda Basgadariza üzerinden Hydara ve Zımara'ya, 15 km. kuzeydoğusunda bulunan Arauraka üzerinden Suissa ve Satalaya giden üç yol arasında kavşak konumundadır. Yaptığımız yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz "Roma km/mil taşı" bu konuda Çakmaklı ören yerini Olotodariza'yla eşleştirmek konusunda bize nesnel bir kanıt olması açısından önemlidir.

Kalkancı, Cibolar, Şahverdi arasında bulunan yerleşim iki su kaynağı arasında kuzey güney yönünde uzanan bir düzlük üzerindedir. Yüzeydeki zengin keramikler arasında İlk Tunç Çağı'na ait olanlar bulunmektedir.

Resim 15: Divir Kalesi çevresinde bulunan ve dibek taşı olduğu anlaşılan unsurlardan biri.

Sonraki zamanlarda da önemini koruyan yerleşim özellikle Roma Dönemi'ne özgü bir alan olduğu izlenimini vermektedir. Batısında yer alan Kurtlutepe ile yerleşim alanı arasındaki yükseltiler tahkimata elverişli mevkilerdir. Ekime uygun arazi- lere sahip Olotodariza'nın yörenin merkezî kentlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Basgoidariza (Başgercanis?): Strabon'da önemli olan ve Mithridat'ın değer verdiği yerler arasında; Hydara ve Sinoria ile birlikte adı geçen yerdir.²⁰

Ramsay, Polemaniacus'daki (Pontus Polemenikos = Justinian teşkilatında 7 bölgeden biri) Basgoidariza'nın Küçük Ermenistan adı altına sokulan bölgedeki Klotodariza'dan pek uzak olmayacağını söyler.²¹

Bugünkü Başgercanis köyü çevresinde yaptığımız yüzey araştırmaları sonucu tespit edebildiğimiz

Resim 16: Başgercanis'in kuzey batısında Divir Kalesi'nin bulunduğu yükselti.

eski yerleşim izlerine Divir Kalesi'nin güney düzlüklerinde rastlayabildik. Bu alan şimdiki Başgercanis'in 2 km. kuzeybatısındadır. Söz konusu kale, Roma- Bizans Dönemi'nde Basgoidariza'nın güvenliği için tahkim edilmiş olmalıdır.

Nikopolis: Roma- Bizans kaynaklarında geçen ve Roma komutanı Pompeius'un VI. Mithridates'i yenmesi sonrası (MÖ, 65) kurulan Nikopolis'lerden (Zafer kenti)²² biri bugünkü Pürk köyü arazisindeki eski Roma yerleşimidir.

Roma- Pontos dönemlerinde çevrenin merkezî kenti olan Nikopolis; Komana, Koloneia, Polemonium, Neocaesarea (Niksar) ve Sebasteia (Sulusaray- Sivas), Arauraka (Melikşerif), Arzingan (Akilisene bölgesinde Erzincan) arasında eski kara yollarının kesiştiği bir alanda ve Suşehri'ne yakın bir mesafededir.

MS, 499 yılında meydana gelen deprem²³ Nikopolis kentini ve Şima Kalesi dâhil önemli güvenlik yapılarının yıkılmasına neden olmuş, bu kent eski görkemli niteliğini giderek kaybetmiştir. Pürk (Nikopolis) kentinin köyleşmesine karşın kuzeydeki Koloneia (Şebinkarahisar) kentinin yıldızı parlamaya başlamıştır. Güneyden gelen Arap saldırıları Kemah- Başgercanis (Basgoidarize) üzerinden kuzeybatı Suşehri- Kelkit vadisine uzanınca, bu yörede önemli bir nüfus azalması

20. Strabon, XII/3. 28 (s. 40).

21. S. M. Ramsay, s. 57.

22. Strabon, XII/3. 28 (s. 40).

23. A. Polat- O. Tatar- H. Gürsoy- V. Karabacak- C. Zabcı- T. Sançar, 1939 *Erzincan Depremi Yüzey Kırığının Ortaköy-Suşehri Segmenti Üzerinde Paleosismolojik Bulgular, Kuzey Anadolu Fay Zonu, Türkiye Jeoloji Bülteni*, c. 55, S. 3, Ağustos 2012, s. 140.

olacaktır. Bu gelişmeler üzerine Pürk/Nikopolis Metropolit Koloneia'ya taşınmış, taşındığı eski alanlar onun yetki alanında olmuştur.²⁴ Bu süreçte Şebinkarahisar Metropolit "Nikopolis- Koloneia Metropolit" unvanına sahiptir. Zamanla Koloneia adı kullanımdan kalkınca, Koloneia olan Şebinkarahisar "Nikopolis" olarak da anılmaya başlamıştır.

Sinoria/ Seleoberroia: İlk Çağ yerleşim alanlarını lokalizasyonunda her zaman göz önünde tutulacak hususlardan biri, aynı adla iki ya da daha fazla yerin olabilmesidir. Tanrısal olan ya da kişilere izafeten aynı adla anılan yerlerin birden fazla olması yanı sıra konum benzerliği de bu konuda önemli rol oynar. Sinoria da bunlardan biridir. Bunlardan biri Nikopolis (bugünkü Pürk köyü) yakınındaki Sinoria olup Strabon dışındaki kaynaklarda "Seleoberroia" diye anılır. Diğeri Zımara- Pingan- Honaria köylerine yakın olan ve bugün Sime köyü olan Sinoria'dır. Aşağıda Strabon'un ifadelerinde görüleceği gibi, Mityléne'li (Midilli adası, yani Lespos'un başkenti) tarihçi Theophenes tarafından konumu göz önüne alınarak bir imlâ oyunuyla Sinoria denmiştir.²⁵ Strabon değişen kelimeyi vermez, "imlâ oyunu" ifadesiyle bunun Seleoberroia olabileceğinin ip ucunu verir.

Bu yer adı değişiminin yerin konumuna uygun olarak "imlâ oyununa bağlı" masum bir girişim olduğunu düşünmüyoruz. Büyük Pompeius'un yakın dostu olan Theophenes'in bir düşman tarafından (Mithridates Eupator) inşa edilen yerleşimin adını Romalılaştırma amacı taşıdığı kanaatindeyiz.

Mithridates Eupator güçlü olduğu, yani ülkesini Fırat'a kadar genişlettiği dönemde Paryadros Dağ silsilesinin (Kaçkarlardan bugünkü İliç yönünde uzayan yükseltiler)²⁶ muhtelif yerlerinde yetmiş beş kadar kale inşa ettirmiştir. Bunların en önemlileri Hydara, Basgoidariza ve Sinoria'dır.²⁷

Refahiye-Ezbider arasında, tahminen Alakilise nahiyesi çevresinde bir yerde olan Seleoberroia (Saleberya), tanımlaması açısından

24. W. M. Ramsay, s. 59.

25. Latince Synoria, Türkçede "sınır" kelimesine de oldukça yakındır. Erzincan- Bayburt yörelerinde halk sınır'a "sinor" dediği bilinmektedir. Bu nedenle Baybut'a bağlı Sinor köyünün Synoria'yla değil, sonraki zamanlarda Türklerin doğrudan "Sinor" dediği bir yerleşim olma ihtimali daha güçlüdür. Ayrıca, Bayburt-Sinor köyü coğrafyası her hangi bir koruyucu kale inşası için uygun olmayan düzlük, ormansız ve alçak tepelerden ibarettir.

26. Charles Texier, **Küçük Asya**, (çev. Ali Suat), İstanbul 1939/40, s. 113.

27. Strabon, XII/3. 28 (s. 40).

bakıldığında Strabon'un "Sinoria" dediği yerle örtüşmektedir. "*Sinoria, Büyük Armania'nın sınırlarına yakındı. Bu nedenle Theophenes imlâsını Synoria (sınır ülkesi) olarak değiştirmiştir. Bölgede genel olarak Paryadros Dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir. Bu nedenlerle, hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yaptırmıştır. Ve sonuçta, gerçekten Pompeius ülkeyi istilâ ettiği zaman, Mithridates Pontos Krallığı'nın bu en uç kısımlarına kaçmış ve Akilisené'de (ki) Dasteria yakınında olan sulak bir dağı ele geçirmiş ve kuşatılınca, dağları aşarak Kolkhis'e ve oradan Bosporas'a kaçmaya zorlanıncaya kadar, burada kalmıştır. Bu yerin (Dasteria) yakınında Küçük Armania'da Pompeius, Nikopolis adında bir kent kurmuştur.*"

Buna göre;

- *Synoria* , Armania'nın yakınında Pontos Krallığı'nın uç bölgesindedir,

- Paryadros Dağ silsilesi (Gümüşhane Dağları dâhil güney doğu yönünde Kuruçay/İliç'e kadar uzayan silsile) üzerinde, ormanlık ve sulak bir yerdir,

- Akilisené (Erzincan) bölgesine yakın Dasteria'dadır,

- Korunaklı ve kale yapımına uygun bir konumdadır,

- Mithridates Eupator'un batıdan gelen Roma güçlerinden kaçması ve Kafkaslara varabilmesi için en uygun yol, kuzeydoğudan Kelkit Vadisi ya da paralel güzergâhı izlemektir, öyle de yapmıştır.

- Batı Armania içinde olan Nikopolis (Pürk köyü) buraya yakındır.

Strabon'un zikrettiği konum oldukça açıklayıcıdır. Söz konusu veriler bu yerin Refahiye'nin kuzey batısında, bugün büyük bir kent olduğuna ilişkin izleri barındıran Çavuş köyü arazisinde bir mevkidir. "Çavuşun Önü" ya da "Kendirli Şehri" diye söylenen mevkiinin güneyinde ormanlık ve sulak olmasıyla bilinen Dumanlı Dağı bulunmaktadır. Çavuş köyü yakınındaki stratejik bir yükselti üzerinde "Toprak Kale" vardır. Tam karşısında ise Hasanlı Höyük yer almaktadır. Çavuşun Önü ya da Kendirli Şehri olarak söylenen mevki de çok sayıda Roma Dönemi'ne ait keramik unsurlar, yapı izleri ve yapı taş malzemeleri bulunmaktadır. Bu taş unsurlardan bazılarının Çavuş köyü binalarında da kullanıldığı görülmektedir.

Hasanlı Höyük'ün merkez olduğu bu bölgenin Hayaşa Dönemi'ndeki adının Dasteria'ya yakın bir isim olarak Dukkamma olması ayrıca dikkate değer.

*Resim 17- 18: Karsaga kenti çevresinde bulunan keramik unsurlar.
(Mustafa Özdemir'in arşivinden).*

Lytararizon: Prokopius, Olotoidariza ve Saunaria'yı (Sinorya) zikrettiği yerde Lytararizon'dan da bahseder. Lytararizon'un (Alytararizon) Basgoidariza veya yörede adı geçen diğer yerleşim alanlarından herhangi biriyle aynı yer olup olmadığı meçhul.²⁸ Bu yeri tespit edemedik. Strabon'daki Hydara ile alakasının olup olmadığını bilmiyoruz.

Karsaga (Carcagis-Carsat): Karsaga, Satala'dan Meliten'e kadar uzanan yol üzerinde, Arauraka'dan sonra gelen yerleşme merkezidir. Roma devrinin işlek yollarında bulunan ve zamanın önemli kentlerinden addedilen Karsaga, daha önceki yüzyıllarda vücut bulan bir yerleşme alanı üzerinde oluşmuştur.

Bu yerleşme alanı, bugünkü Refahiye ilçesine bağlı Cengerli köyünün batısındaki yeni mahallesinden güneyindeki Horopul Çayı'na kadar uzunluğu yaklaşık 1 km'yi bulan büyük bir arazi üzerinde bulunmaktadır.

Cengerli Kalesi civarlarında yapısı ve yaşları birbirinden farklı çok sayıda keramik unsurlar bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Roma-Doğu Roma/Bizans Dönemi'ne aittir.

Bu unsurlar, ne oldukları konusunda kesin bir şey belirtemeyeceğimiz kadar ufalanmış objelerin konik veya delikli çömlek parçalarıdır.

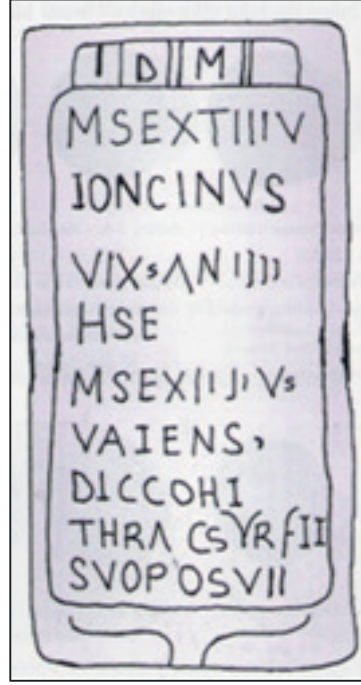
28. W. M. Ramsay, s. 57-58.

Resim 19: Karsaga kentinde bulunan kitabe. “(DM) Tanrılara ve Atalara / Sextilius Longius, dört sene ömrü oldu, burada gömüldü. M. Sextilius I, Trakya ve Syria’da gelmiş alayın onbaşı, oğlu için anıt yaptırdı.” (Erzincan Müzesi)

Aynı bölgeye ait satıhtan toplanabilenler arasında ancak tek harfleri kalabilen tabletlerin kırık parçaları vardır. Ancak birkaç adet küçük küp, sağlam olarak elimize geçebilmiştir.

Bölgede Roma-Bizans Dönemi’ne ait bina kalıntıları, yuvarlak topraktan veya taştan yontulmuş sütun altlıkları halen görülmektedir. Yüzeyle bulunanlar haricinde köylülerden alınan küçük mermer bir heykelcik (ebat: 7x 4 cm) ve ihtimal ki, ilaç taşı olarak kullanılan (sihri şekillerle bezeli) madeni bir çanak ve bazıları sağlam keramik unsurlar elde edilebilmiştir.

Karsaga, güneydoğudaki Kummaha’ya (Kamakha/Kemah) batıdan Basguardariza üzerinden Sebastia’ya (Sivas), Sinebra üzerinden Zimara ve Malatya’ya giden yolların kilit noktasındaydı. Buradan kuzeydoğu veya güneydoğu üzerinden Erzincan’a varılabiliyordu.

Resim 20 : Carsaga kentinin 3km doğusunda bulunan Çamlıca Vadisi (Kelhozan) mevkiinde bulunan toprak ağırşaklardan biri (Memduh Atasoy’un arşivinden).

Resim 21: Karsaga kenti buluntu örnekleri. (Erzincan Müzesi'ne verdiğimiz objeler arasındadır).

Karsaga'da Bulunan Astrolojik Kap: Mithra kültü Hayaşalılardan Hristiyanlığa kadar, yaşadığı bölgede o bölge halkları ve egemenlerince kendi kültürel nitelikleri doğrultusunda biçimlenmiş bir inançtır.²⁹ Bu inanç içinde astrolojik sembolizmin ayrı bir önemi vardır.

Antik Çağ yazarları ve günümüz araştırmacıları, Pers ve Roma Mitra öğretisinde uzayda yer alan iki yıldız küresi ile yedi gezegen sembolü (yedi kapılı merdiven) üzerinde dururlar. Romalılara ait boğa kurbanı heykel ve kabartmalarında yedi gezegen; boğa, köpek (canis minor), yılan (hydar), kuzgun (corvus), akrep'tir. Bunlara öldürülen boğanın kuyruğunda yer alan buğday başağı (spika) ile "yedi kapılı merdiven" olarak sembolize edildiğinde³⁰ ise en tepede bulunan sekizinci kapı da ilave olduğunda $7 + 2 = 9$ rakamına da erişilebilir.

29. G. R. Garthwaite, **İran Tarihi**, (çev. F. Aytuna), İstanbul 2007, s. 57.

30. Walter Burkert, **İlkçağ Gizem Tapıları**, (çev. B. S. Şener), Ankara 1999, s. 78, 140, 160; Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-1**, (çev. A. Berktaş), İstanbul 2003, s. 248-249.

Karsaga’da ve Hıristiyanlığın yaşandığı Karsaga kentinde (Cengerli köyü, Tepetarla mevkiinde) bulunan astrolojik sembollerle donatılı tabak geleneksel Mithra sembolleri yanı sıra farklı unsurlarıyla da oldukça ilginçtir. Resimde görüldüğü gibi Karsaga astrolojik tabağında; merkezde biri büyük ve yanlarında üç, kenarda el içinde kavrananla birlikte toplam dört adet küre bulunmaktadır. Hurri- Hayaşa mitolojisinde “ullukummi”, Hititlerde “illuviyanka” ve Yunan- Roma döneminde “hydarā” diye adlandırılan su yılanı/ejderin iki adet kabartması, biri diğerinden büyük iki adet fare bulunmaktadır. Tabakta astral çizgi zeminine ikisi üçerden altı birinde iki, üstte ise bir olmak üzere dokuz unsurun dokuz gezegen karşılığı olduğu kanaatindeyiz. Tabak içinde on dört paralel daire çizgi, meridyen tarzı dik inip orta kürede birleşen elli dört, elli altı çizgi vardır.

Resim 22 : Astrolojik kap. (Nusrettin Şahin’den temin edilmiştir.)

Astral tabağın madeni alaşımı ve döküm tekniği seri bir üretiminin olabileceğini akla getirmektedir. Yapımı MS, XVI. yüzyıldan önceki bir döneme ait olmalıdır, çünkü bu tarihten sonra yöreye Müslüman Türk topluluklarının yerleştiği Osmanlı Tapu Tahrirlerinden bilinmektedir. Bu, Hıristiyanlığın hüküm sürdüğü dönemlerde de eski inançların yaşatıldığına dair bir kanıt niteliğindedir.

Anahita Büstü ve Altın Kanatlı Dağ Keçisi Heykelciği:

Gerek Hayaşa- Urartu madeni eşyaları gerekse bu Karsaga tabağının yapımındaki nitelik, MÖ, IV. yüzyılda Erzincan Anaitis Tapınağı’nda bulunan (Romalılar tarafından Satala’ya götürülen ve kaçırılıp şimdi British Müzesi’nde tutulan) tanrıça büstü gibi sanat eserlerinin bu yörede üretildiğinin de kanıtıdır. Arkeolojik buluntularda ve yazılı kaynaklarda Erzincan ve çevresinde Hayaşa Krallığı’ndan Bizans’a kadar dini-kültürel çizgi yanı sıra madeni sanat eserleri konusunda da bölgesel özgünlüğün ve tekniğin niteliği oldukça açıktır.

Kemah-Tordan kasabasındaki heykel gümüş bir kaide üzerine yerleştirilmiş olup fildişi ve billur malzemeden yapılan, ışıltısı nedeniyle “ak ışıltı saçan tanrı” diye ünlenen tanrı heykelleri günümüze gelmemekle birlikte, döneme yakın kaynaklar tarafından yeterince tasvir edilmişlerdir.³¹

Satala’ya taşınan büst yanı sıra günümüze gelmeyen diğer verilerin kaynağının hâlâ sağa sola (İran veya Roma gibi) yamanmak istenmesi, bu tür envanter konusunda bilindik geleneksel ezberlerden kaynaklanıyor olmalıdır.

Erzincan, kuzeyde Karadeniz, Kafkasya, Güney Asya; güneyde Filistin’den Basra Körfezi’ne, batıda Ege’den doğuda İndus’a kadar olan alan üzerinde, uygarlık tarihinin ilk ve en başta gelen merkezlerinin bulunduğu Ashirand’ın önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Bu önem yalnızca siyasal gelişmelerin etkinliği üzerinden değil; bilim, sanat ve kültürel akışlar cephesiyle de kendini göstermektedir.

Bölgede, Anadolu’nun tek Baal-şamin tapınağının (Tortan) yanı sıra en önde gelen Anahita/Anaitis tanrıça tapınağının (Til) bulunması,³² yöredeki uzak alanlar arası kültürel ve dinî ilişkilerin merkezi konumunda olduğunu yeterince yansıtmaktadır. Bilim- sanat bütünlüğü içerisinde ve estetik duyarlılık açısından bakıldığında, Hayaşa ve Urartular Dönemi verileri

Resim 23 : Anahita'nın bronz büstü (38.1 cm) ve bronz el. (British Museum).

31. Canan Seyfeli, *Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu*, , **Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak, Dergisi**, 2011, S. 30, s. 145.

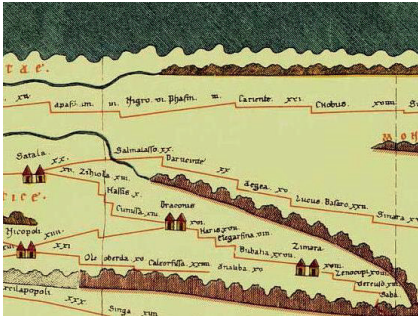
32. Strabon, **The Geography of Strabo**, Literally Translated with Notes The First Six Books by H. C. Hamilton, Esq. The Remainder bu W. Falconer, Vol. II, London 1903, XI, 14/16; Agat’angeğos, **Patmut’ivn Hayots**, Matenagirk Hayots, II. Hator, V. Dar, Ant’iliyas Libanan: Kat’oğikosut’yun Hayots Metzı Tann Kilikioy 2003. V/1-3,10-11, 20- 23 ; VI/2-3; XII/2 ; CIX/8-11 ; H’orenatsı, **Hayots Patmut’ivn**, Matenagirk Hayots, II. Hator, V. Dar, Ant’iliyas-Libanan: Kat’oğikosut’yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2003 II/14, 60.

sonrasında erişilen düzeyi gösteren pek çok veri bulunmaktadır. Erzincan'dan alınıp Satala'ya ve oradan kaçırılıp British Müzesi'ne götürülen Anahita büstünden ayrı olarak yine bu bölgeden kaçırılıp Berlin Staatliche Müzesi'ne götürülen altın dağ keçisi heykeli de bunlar arasındadır.

Synoria: Refahiye'nin kuzeybatısında Nikopolis (Pürk köyü) yakınında ve Dasteria bölgesinde bulunan Sinoria'dan ayrı ikinci Sinoria'dır. Bu yer Ptolemy'de adı geçen Saunaria'dır. Antonine'de ise Sinnervas'dır. Karsaga ya da Arauraka'dan Synoria'ya (Saunaria- Sinnervas-Sinebra) varılır ve buradan Analiba'ya; oradan da Zimara'ya gidilirdi.

Kaynakların verdiği bilgiler, yöredeki tarihsel veriler ve ad karşılaştırması kriterlerine uygun olarak Snoria'nın bugünkü Sime köyü olduğu kanaatindeyiz.

Analiba : Synoria'dan sonra buraya gidilirdi. Ptolemy, Peutinger, Antonine ve sair eski yazarların kayıtlarında Analiba (Analibla) diye anılmaktadır. Ptolemy, buranın Fırat'ın batısında, Küçük Armania'da olduğundan bahseder. Eski yazılı kayıt ve somut dokümanların karşılaştırılması yoluyla edindiğimiz kanaat, Analiba'nın şimdiki Armudan olduğu yönündedir. Hayaşa Krallığı'nın güneybatı uç bölgesinin en önemli yerleşimlerinden biri olduğunu düşündüğü-

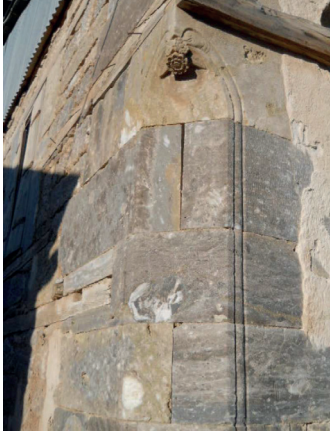

Resim 24 : Altın Kanatlı Dağ Keçisi heykelciği (MÖ, 400-350). Erzincan'da kaçak kazılarla bulunup Berlin'de Anadolu Antik Eserler Bölümü Müzesi'ne götürülmüştür.

Resim 25 : Peutinger'in tablosunda Yukarı Fırat Havzası'ndan bir kesit. Satala, Analiba, Zimara vs.

müz Armudan'ın Urartu Dönemi'nde bu krallığa bağlı olup olmadığını bugün için bilemiyoruz.

Ancak Hellen-Roma paganist geçiş üzerinden Hayaşa/Paulikien Hıristiyanlığının yaşandığını, daha sonra Doğu Ermeni Kilisesi egemenliğine sokulduğunu ileri sürebileceğimiz etno-arkeolojik veriler bulunmaktadır.

Resim 26: Küçük Armudan'ın (Hydara ?) bugünkü konutlarından birinde kullanılan ve bir konutun köşesini oluşturan yılan figürlü taşların yan ve cepheden görünüşü.

Hydara: Pontus kralı Mithridates Eupator zamanında Paryadros dağ silsileleri üzerinde yapılan en önemli üç kaleden biri Hydara'dır. Büyük Armudan'ın (Analiba) hemen doğusunda Küçük Armudan'da bulunan yılan (hydara) kabartması oldukça kayda değer. Yerleşim alanı içerisinde, bazıları işlemeli, eski taş bloklar hâlâ durmaktadır. Çift başlı ejder, Türk mimari sanatında ve

30

Eğin'de görüldüğü üzere pek çok etnografik unsurlarda ve kavram olarak On İki Hayvanlı takvimde rastlanmaktadır.³³

Alt mahzen katından anlaşıldığı kadarıyla, daha önceki dönemlere ait bir tapınağın yıkılıp üzerine inşa edilen Büyük Armudan Kilisesi'nin binasının yapı malzemesinin bir bölümünün de yine K. Armudan'ın eski tapınaklarına ait olma ihtimali vardır. Analiba yerleşimine ait veriler özellikle Küçük Armudan'ın çeşitli konaklarında kullanılan malzemelerdir. Bunlar çoğunlukla koyu renk taşlardır. Sarı ve açık renk taşlar ile bunlar üzerine yapılan işlemler sonraki dönemlere ait olduğu izlenimini vermektedir.

Resim 27: Küçük Armudan köyündeki bina köşesinde yer alan çift yılan kabartmasından ayrıntı.

33. Can Şahin, *Türk Sanatında ve Anadolu Kervansaraylarında Ejder Motifi, Kayseri Sultanhan Örneği*, Akra /Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi, S. 1, İstanbul 2013, s. 211- 234.

Resim 28 : B. Armudan köyü içerisinde bulunan kilise kalıntısından bir kesit.

Penga: Pahhuwa bölgesinin merkez kenti. Eğin'in 30 kilometre kuzeybatısında, bugünkü idari düzenlemeye göre İliç, Divriği ve Eğin ilçelerinin birleşim yerindedir.

Jorke Vincet, Fırat çevresi gezilerinde Eğin'den sonra Penga'ya (Pingan) gittiğini belirtir. Buna göre, gittiği Penga'nın, Eğin'in 30 km kuzeybatısındaki Pingan (Penga) ha-

rabeleri olduğu açıktır.³⁴

Kemah'la Pingan, eski adlandırmayla Kummaha ve Pahhuwa arasında uzanan Fırat'ın güneyi boyunca aynı doğrultuda Munzurlar uzanmaktadır. Munzur'un bu kuzey yamaçları ve vadileri İlk Çağ'ın yerleşim, kale ve gizemli bazı tapınım alanlarıyla dikkati çeker. Aynı yoğunlukta olmasa bile, ırmağın sağ, yani kuzeyinde de benzer bulunurlar göze çarpmaktadır. Bunlardan Uru (Akça), Vaslı (Boğaziçi) ve Sunguru (Taşbulak) köyleri vadinin kuzeyinde bulunan önemli yerleşimlerdir.

Fırat'ın solundaki Pöstü (Eskibağlar), Dedek, Urfat (Muratboynu) ve Hudu köyleri, kadim yerleşimlerle ilintilidirler. Kuzeydeki Uru ve Sunguru ile güneydeki Urfat köylerinin adları arasındaki "ur/uru" müşterekliği ilginçtir.

"Uru" ve Uru Köyü: Uru köyü, kadim geçmişe ait adını koruyan nadir yerleşimlerden biridir. Sumercede pek çok kelime "ur"la başladığı gibi, "uru", başta "şehir" olmak üzere çeşitli anlamlarda yaygın olarak kullanılmıştır. Akadça karşılığı "alum"dur. Uru'ya takılan diğer sözcüklerden hareketle de çok sayıda sözcük üretilmiştir; uru-sağ= başşehir gibi.³⁵ Yine "Uru-ga-ki-na" gibi bazı kişi adları başında kullanılarak, o kişinin şehir için taşıdığı anlam vurgulanmıştır.

Uru, Hurri ve Hitit dilinde de "şehir", "yer", "ülke" anlamında kullanılır.³⁶ Uru yerleşimi Hayaşa coğrafyasında (örn. İlk Çağ

34. Jorke Vincet, *A Journey in The Valley of the Upper Euphrates*, England 1896, s. 334.

35. Nafiz Aydın, *Büyük Sümerce Sözlük*, Ankara 2013, s. 756- 758.

36. E. H. Sturtevant, *Eti Dili Sözlüğü*, (çev.M.B. Çelebi), İstanbul 1946; s. 213. Ahmet Ünal, *Hititçe- Türkçe/Türkçe- Hititçe Büyük Sözlük*, Ankara 2016, s. 568.

kalıntılarının yer aldığı Kemah/ Sunguru köyü, Uru köyü, Urufat köyü, İliç/Urik köyü) yer alır ve kuşkusuz Hayaşalılar da yine “şehir”, “yer”, “yerleşim”, “kasaba” anlamında kullanmışlardır.

Zimara (Zibatra/Zubatra-Zurpata): Zimara, Analiba'dan sonra varılan ve batıdan gelen Divriği (Tephrike) yoluyla birleştiği, böylece Malatya'ya inen üç yolun kesişim yerinde; Fırat kenarındadır. İlk Çağ yazarlarınca zikredilir. Roma Dönemi'nde olduğu kadar, Doğu Roma (Bizans) zamanında da yerinin niteliğine binaen önemini korumuş, Bizans-Arap mücadelelerinin yapıldığı mıntıklar arasında kalmıştır. VIII. ve IX. yüzyıllar içerisinde Bizans ve Araplar arasında el değiştirmiş, bir ara İmparator Theophilos (829-842) tarafından 837'de tahrip edilmiştir. Yine aynı yüzyıl içinde tekrar Arapların eline geçmiş, bu kez de İmp. Basileios (I. Basil) tarafından yağmalanan yerlerden olmuştur. 930'larda eserini kaleme alan Kudama'ya göre, Zibetra yine Arap-Bizans sınırı üzerinde, fakat Bizans arazisi içindedir.³⁷

Çevre yüzey buluntuları, Zimara'nın aynı adı taşıyan köy yanı sıra çevreyi de içeren bir alan olduğu söylenebilir. Arkeolojik veriler özellikle Hinora adlı yerleşim çevresinde yoğunudur. Bu nedenle Hydarra'nın burası olma ihtimalini de göz önünde tutmak gerekmektedir.

Pingan Harabeleri, Punkua/Pahhuwa:

Şamuha ve Arziya kentlerinin geçtiği yerlerde zikredilen Pittiyariga'nın yeri konusunda da kesin bir yargıya varılmamıştır.³⁸ Şamuha ile yakın olduğu, aralarında ırmak üzerinden taşımacılık yapıldığı³⁹ düşünüldüğünde, bu kent de Fırat sahiline yakın olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Şehir adlarının geçtiği bir bayram metninde kurban sunulan Hitit kentleri Nenisankuwa, Adunuwa, Apzisa, Sarissa ve Şamuha biçiminde sıralanmıştır. Bu sıralamada Pittiyariga ile Arziya'nın geçmesi, söz konusu yerlerin Şamuha ile Divriği- Sivas arasında bulunuşları nedeniyledir. Zira, Sarissa Sivas'ın 50 km. kadar güneyinde bulunan Kuşaklı olarak lokalize edilmektedir.⁴⁰

37. Kudama b. Ca'fer, **Kitab al Harac**, (edt. De Goeje- BGA, VI), Leyde 1889, s. 195.

38. O.R. Gurney, *The Upper Land, matum elitum*, **Hittite Studies in Honor of Harry- A. Hoffner Jr**, (Edt. G. Beckman- R. Beal- G. McMahon), 2003, s.124.

39. **KUB XXXI 79**.

40. Andreas Müller-Karpe, “*Kuşaklı- Sarissa/Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi*”, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, Bonn, 2002, s. 47- 475.

Pingan'ın ise Pahhuwa bölgesi olarak lokalize edilmesi oldukça akla yakındır.⁴¹

Tevcila (Thencira):

Zimara'dan sonra güneye gidilen yol üzerinde, Fırat sahilinde bulunan İlk Çağ yerleşme alanlarından. Eğin'in kuzeydoğusundaki yükseltiler üzerindedir.

Antoninus'un rehberinde Satala- Malatya arasındaki kentler; Satala, Suissa, Arauracos, Carcagis, Sineruas, Analiba, Zimara, Teucila, Sabuh, Dascousa, Ciaca, Melitena biçiminde sıralanır. Adı geçen Teucila'nın (Tevcila/Tevkila, Thencira/ Theukira) Eğin, daha doğrusu Eğin çevresinde bir yer olabileceği mümkün görülmektedir.⁴² Nitekim Zimara aynı söyleyişle bugüne geldiği gibi, Hititlerde “Şamuha” olarak kayıtlara giren ve yörede Samuka da denilen yerin Sabuh olduğu (bugünkü Ençiti- Maçkir yöresi) anlaşılmaktadır. Zimara ve Sabuh arasında zikredilen Tevkila da doğal olarak Eğin ve yakın çevresinde olmalıdır.

Grek ve Roma kaynaklarında, belirtilen yerleşimler bu uygarlıklar tarafından kurulmuş olmaları hâlinde bunu belirttikleri, değilse, kadim yerleşim alanını kendi lisanlarınca ifade ettikleri bilinmektedir. Arkeolojik buluntular Tevkila'nın İlk Çağ güvenli kale-kentlerinden biri olarak bugünkü Eğin'in Taşdibi Mahallesi'nin batısındaki yüksek mevkide konumlandığını göstermektedir. Hitit metinlerinde Tegarama ise bugünkü Gürün'le lokalize edilmektedir. Tegarama, Teprike (Divriği) ve Tevkila arasındaki benzerlik ilginçtir. MÖ, II. bine tarihlenebilen Tevkila'nın esasta Hatti-Hitit veya Luwi kökenli bir adı olduğu, Greklerin bunu Tevcila/Theukira biçiminde telaffuz ettikleri anlaşılmaktadır.

Buna göre; Türklerden önceki yerleşimlerin genelinde yapıldığı gibi kadim olan bu adın Grek, Roma/Bizans, Ermeni veya Türkçe kaynaklarda Tevkila'nın “Eğin” olarak değil, Tevkila'ya benzer bir biçimde söylenmiş olması gerekirdi. Örneğin Teprike= Divriği, Şamuha= Samuka/Sabuh, Dalanda=Darende vb. Ancak, “Tevkila” ve “Eğin” arasında hiçbir benzerlik olmadığı ortadadır. Bunun en akla yakın açıklaması, Tevkila'nın kadim bir yerleşim alanı olduğu fakat; terk edildiği, Eğin'in ise bu eski kale yerleşim alanıyla aynı yerde değil, çevresinde

41. J. Garstang, *Şamuha and Malatia*, JNES I, 1942, s. 459.

42. W. M. Ramsay, s. 305; Vincent W. Yorke, *A Journey in the Valley of the Upper Euphrates Source*, The Geographical Journal, Vol. 8, No. 5 (Nov., 1896), s. 453- 472.

ve sonraki yüzyıllarda konumlanan bir yerleşim olduğudur. Nitekim, “Eğin” adına Türklerden önceki hiçbir kayıta rastlanmaz. Yörede bulunan en eski kayıt ise Dilli vadisinde yer alan ve Proto-Göktürk alfabesiyle yazılı olan bir taştır. Dilli Vadisi’nde bulunan bu Türkçe yazılı taş Eğin kasabasının kuruluşundan önceki bir zamana, MS, VIII- X. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir.⁴³

Fırat Irmağı, doğuda Munzur ve batıda Sarıçiçek Dağları arasından Eğin Boğazı’na girer. Eğin, vadinin batı yakasına kurulmuştur. Zimara’dan sonra güneye gidilen yol üzerinde, Fırat sahilinde bulunan yerleşme alanlarındandır.

Antoninus’un rehberinde adı geçen Tevcila’nın (Thencira/Theukira) adlı yerleşme olabileceği tahmin edilmektedir.⁴⁴ Helen dilinde boğaz, geçit olan Tevcila’nın, Satala - Melitene (Malatya) yolu üzerinde, Zimara ile Sabus yerleşmeleri arasında Fırat kenarında kurulmuş bir kent olarak geçmesi⁴⁵ bu görüşü desteklemektedir.⁴⁶

Resim 29 : Şamuha kent alanının güneyinde yer alan kaya kapı/geçit yolu.

Urartu egemenliğinin batıda Kızıldağ’a, güneybatıda Harput yöresine kadar uzadığı bilinmektedir. MÖ, I. binden V. yüzyıla kadar Eğin ve çevresi yine Şamuha’nın bir parçası olarak Urartu Devleti’nin güneybatı uç kısmında, merkeze en uzak yerler arasındadır. Urartu sonrasında Eğin yöresindeki yerleşmeler Akilisen-Daranalis bölgesinin güneyinde, Sophane /Dzop’un (Harput çevresi) kuzeybatı ucunda bulunmaktadır.

Şimdiki Eğin’in konumlandığı alanda İlk Çağ’da var olduğuna ilişkin bilgi ve buluntular oldukça sınırlıdır. Ancak miladi ilk yüzyıllardan itibaren önem kazanan bir köy, giderek büyüyen bir kasaba olduğu açıktır. İlk kuruluş yeri olarak, batıda yer alan Taşdibi Mahallesi’nin

43. Cengiz Saltaoğlu, *Anadolu Türk Runik Yazıtları ve Erzincan Kemaliye Dilli Deresi Dil Anıtı*, **Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi**, S. 299, İstanbul 2011, s. 40.

44. V. Yorke, *A Journey in The Valley of The Upper Euphrates*, **The Geographical Journal**, C. 8, s.465’den nakl. Erdal Karakaş, *Kemaliye’nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri*, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/ Fırat University Journal of Social Science**, c. 14, S. 2, s. 19-48, Elazığ 2004, s. 22.

45. W. M. Ramsay, s. 305.

46. E. Karakaş, *agm*, s. 22.

batısında savunma amacı göz önünde bulundurularak inşa edilmiş ve bugün çok az kalıntıları bulunan kale üzerinde durulmaktadır. “Batıdaki dağlık alan üzerinde yer alan kale konum itibariyle hem vadinin kuzey ve güneyini kontrol altında tutabilme, hem de doğusundaki nehir sayesinde rahatça savunma yapılabilme imkanına sahiptir.”⁴⁷ Bu alanda kale- kent kuruluşunda Kadıgözü su kaynağının da önemli bir unsur olduğu anlaşılmaktadır.

Vartenik (Vardenik): Yakuti ve Safiaddin de “Vartanis” diye zikredilir. Sumaysat (Şimşat) civarında mühim bir kaledir. Şimdiki Eğin kazasının doğusunda Munzur Dağı'ndaki Vartenik piskoposu olmalıdır. Vartenik'in güneyinde bulunan Başvartenik ise bu zikredilen yer olsa gerektir.

Sabus: Tavecila'dan sonra bu eski yerleşme alanı gelmekteydi. Samuka harabeleri olarak anılmaktadır. Hititler döneminde kutsal Şamuha kentidir.

Resim 30, 31, 32 : Eski Şamuha kenti alanında (Sosik) bulunan kaya mezarları, sarnıç ve yontu mekânlar.
(Fot. Şevket Pamuk)

47. E. Karakaş, *agm*, s. 23.

Hitit kaynaklarında ülkenin doğusunda ilişki kurulan alanlar içerisinde Kummaha yanı sıra Şamuha, Aripşa, Dukkamma, Tipiya ve Ura gibi yerlerin adı geçer. Bunlardan Şamuha, önemli bir yönetim ve kült merkezi olması nedeniyle Hitit belgelerinde sıklıkla zikredilir. Şamuha'nın neresi olduğu konusunda farklı yorumlar olmakla birlikte, bu kentin Malatya-Elazığ-Fırat vadisi arasında kalan topraklar içinde olduğu uygun görülmüştür.⁴⁸ Şamuha'nın merkez olduğu bu alan Kummaha'nın güneyindeki Fırat vadisi olarak tanımlanmıştır.⁴⁹ Buna göre Eğin çevresinin MÖ, XV- XIV. yüzyıllarda Şamuha'ya bağlı olduğu ve bu alanın kuzey ucunda yer aldığı söylenilebilir.

Ençiti Kalesi: Samuka ile aynı bölge içerisinde, 1600 rakım üzerinde hâlâ kalıntıları durmaktadır. Kale içerisinde iki adet su sarnıcı bulunmaktadır. Çivi yazılı belgelerden hareketle Şamuha kenti surlarının 1800 m. uzunluğunda ve orta büyüklükte bir kent olması tahmini önemli ölçüde doğru görünmektedir.⁵⁰

Hititlerdeki İştâr “koruyucu” sıfatı ile Sumer kökenli “sevgi ve aşk” tanrıçası İnanna’dan ayrılır.⁵¹ Hurrilerin “Şauşga” adını verdikleri İştâr da yine bu toplum aracılığıyla Hitit kültürüne dâhil edilmiştir. Bu koruyucu ve sert mizaçlı/savaşçı tanrının, tasvirlerde kanatları ve silahları olan İştâr’ın teşmil edildiği kutsal kent Şamuha’dır. Hitit tabletlerinde “*Şamuha şehrinin İştari*” yanı sıra “*Şamuha şehrinin Savaş Tanrısı*” olarak zikredilir.⁵²

Ençiti Harabeleri: Eğin’e bağlı Aşutka köyü arazisinde İlk Çağ yerleşme alanlarından. Sonraki yüzyıllarda savunulmasının kolaylığı için kale inşa olunmuştur.

Miran Yerleşim Alanı, Kalecik Kalesi ve Şamuha: Çat (Sing) köyü, Eğin-Aşutka’ya bağlı, ilçe merkezinin 20 km. güneyindedir. Miran Çayı’nın aktığı, kayalık yamaçlı iki dağ arasındaki vadide, bir yamacı kurulmuş olan köy alanı, Eski Miran kentinin de bulunduğu mevkidir. Aynı alanda bulunan Ençiti, Maşkir ve Sing köyleri, esasında

48. M. Pehlivan, **Hayaşa**, Erzurum 1991, s.34.

49. M. Pehlivan, **age**, s. 34. Belirtilen diğer yerlerin (Aripşa, Dukkamma, Tipiya, Ura) lokalizasyonu için bak. Tahir Erdoğan Şahin, **Hayaşa Bölgesi Tarihi- I**, s. 167 vd.50. R. Lebrun, “*Şamuha Foyer Religieux d L’emrire Hittite*”, Lauvain- La Neuve, 1976, s. 13.’den nkl. T. Yiğit, *agm*, s. 278.; Sedat Alp, **Anatolia I**, 1956, s. 77.

51. M. Darga, **Eski Anadolu’da Kadın**, İstanbul 1984, s. 49.

52. Güngör Karauğuz, **Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine göre Hitit Devletin Antlaşma Metinleri**, Konya 2002, s. 89,90 ve birçok yerde.

Resim 33 : Eski Şamuha kenti alanında bulunan Sosik Mağarası'nın duvar yüzeyi kabartmalarından bir kesit.

6esasında Şamuha büyük yerleşimi kapsamındadırlar. Sing köyü güneyindeki keramikler MÖ, II. bine aittir. Eski Şamuha'nın korunması ve savunma kaleleri aynı yöredeki dağ yükselteleri üzerinde inşa edilmiş Kalecik Kalesi ve diğer gözetleme unsurlarıdır. Birçok yerleşim alanı gibi Miran'da kaçak kazılar yapılmış, bilim adamlarımızdan Prof. Dr. Ali Demirsoy ve uzman Yusuf Durmuş 18.05.2009 tarihinde ilgili mercilere yazılı olarak yöre-

nin korunması talebinde bulunmuşlardır.

Samuka Harabeleri: Şamuha, dinî ve tarihi açıdan büyük öneme sahiptir. Urartular Dönemi'nde, eteğinde yer aldığı yükseltinin yamacında tahkimli bir kale-kent inşa edilmiştir. Hitit kült merkezi olan Samuka, Roma ve sonraki süreçlerde de önemini korumuştur. Anadolu kasabalarından biri olan Ençiti, günümüze kadar gelen kilisesi ve sair üniteleriyle dini-toplumsal özelliğini uzun süre devam ettirmiştir.

Şirzi Köyü Kalesi: Eğin'in 4 km. kuzeydoğusundaki Şirzi köyü arazisi içerisinde çevreye hakim kayalık üzerinde inşa edilen İlk Çağ kalelerinden biridir.

Daskousa: Kuzeyindeki Sabus (Saba)'dan Daskousa gelinir ki, daha sonra Kiaka'ya varılıp, oradan da Malatya'ya gidilirdi.⁵³ Fırat sahilinin batısında olan bu yerin karşısında Penga bulunuyordu. Ptolemy, bu kenti hem Fırat sahillerinde ve Küçük Armania'da (Dagousa biçimiyle) hem de Melitene bölgesinde kaydeder.⁵⁴ Ptolemy'nin bu çelişik gibi duran ifadeleri iki ayrı Daskousa olabileceği konusunda yorumlara neden olmuştur.⁵⁵ Daskousa'nın Roma-Bizans savunma hatları üzerinde ve aynı zamanda bazı imparatorlar döneminde karargâh merkezi olduğunda her hangi bir kuşku yoktur.

53. W. M. Ramsay, s.56, 305.

54. W. M. Ramsay, s. 305

55. E. Karakaş, *agm*, s. 23-24.

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat; **Anatolia I**, 1956.
- Aydın, Nafiz; **Büyük Sümerce Sözlük**, Ankara 2013.
- Bayram, Yavuz – Erdemir, Avni; *Amasya Bibliyografyası Denemesi, I. Amasya Araştırmaları* (2.Kitap), 13-15 Haziran 2007, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007.
- Burkert, Walter; **İlkçağ Gizem Tapıları**, (çev. B. S. Şener), Ankara 1999.
- Cumont F. – Cumont E.; *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie, Studia Pontica/II*. Bruxelles 1910.
- Darga, M. ; **Eski Anadolu'da Kadın**, İstanbul 1984.
- Eliade, Mircea; **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-1**, (çev. A. Berktaş), İstanbul 2003.
- Garstang, J. ; *Şamuha and Malatia, JNES I*, 1942.
- Garthwaite, G. R. **İran Tarihi**, (çev. F. Aytuna), İstanbul 2007.
- Goetze, A; **Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography**, New Haven 1940; *"Anatolia From Shuppluliuma to the Egyptian War of Muvattalish"*, **History of The Middle East and The Aegean Region c.1380-1000 B.C.**, CAH 2.2- chp XXI, Cambridge University Press 1975.
- Guidoboni, E. – Traina, A. - Traina, G; **Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century**. INGV, Roma, 1994.
- Gurney, O. R.; *The Upper Land, matum elitum, Hittite Studies in Honor of Harry- A. Hoffner Jr*, (Edt. G. Beckman- R. Beal- G. Mc Mahon), 2003.
- Hirschfeld Realencyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft**, Paul-Wissova. Aravene madd.
- Honigmann, Erns; **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (çev. F. Işıltan), İstanbul 1970.
- Karakaş, Erdal; *Kemaliye'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/ Fırat University Journal of Social Science*, C. 14, Sayı: 2, Elazığ 2004.
- Karağuz, Güngör; **Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine göre Hitit Devletinin Antlaşma Metinleri**, Konya 2002,
- Kaya, Mehmet Ali; *Roma Lejyonerleri ve Anadolu, Tarih Araştırmaları - XXII/36* (2005).
- KBo IV. 28 (= CTH 88): Keilschrifttexte aus Boğazköi** 36, Berlin 1992.
- KUB**: Keilschrifturkunden aus Boğazköi, Berlin 1921- 1991.
- Kudama b. Ca'fer, **Kitab al Harac**, (edt. De Goeje- BGA, VI), Leyde 1889.
- Martin, J. Saint; *Memoire sur l'Armenie* , Paris, 1818.
- Mitford, Tymoti B. ; *Cappadocia and Armenia Minor: Historical Settings of the Limes, ANRW- II. 7.2*, Berlin-New York 1980, 1169-1228; - *The Inscriptions Of Satala (Armenia Minor)*, **aus: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik** 115, Bonn1997.
- Murat, Leyla; *Hitit Tarihi-Coğrafyasında Hakmiş ve İstahara Ülkelerinin Konumu, Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.44, Ankara 2008.
- Müller-Karpe, Andreas; *"Kuşaklı- Sarissa/Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi"*, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, Bonn, 2002.
- Ostrogorsky, Georg; **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan), Ankara 1991.
- Özdemir, Mustafa; **Refahiye Tarihi**, İstanbul 2007.
- Pehlivan, M. ; **Hayaşa**, Erzurum 1991.

- Polat, A.- Tatar, O. – Gürsoy, H. – V.Karabacak – Zabcı, C. - Sançar,T.; *1939 Erzincan Depremi Yüzey Kırığının Ortaköy-Suşehri Segmenti Üzerinde Paleosismolojik Bulgular, Kuzey Anadolu Fay Zonu, Türkiye Jeoloji Bülteni*, C. 55, S. 3, Ağustos 2012.
- Ramsay, S. W.; **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, (çev. M. Pektaş), İstanbul 1961.
- Saltaoğlu, Cengiz; *Anadolu Türk Runik Yazıtları ve Erzincan Kemaliye Dilli Deresi Dil Anıtı, Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi*, S. 299, İstanbul 2011.
- Seyfeli, Canan; *Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu*, **Ondokuz Mayıs Ün. İlahiyat Fak. Dergisi**, Samsun 2011.
- Strabon, **Geographika/ Antik Anadolu Coğrafyası**, (çev. Adnan Pekman), İstanbul 2000; Strabon, **The Geography of Strabo**, Literally Translated with Notes The First Six Books by H. C. Hamilton, Esq. The Remainder bu W. Falconer, Vol. II, London 1903, XI.
- Sturtevant, E. H.; **Eti Dili Sözlüğü**, (çev. M.B. Çelebi), İstanbul 1946.
- Şahin, Can; *Türk Sanatında ve Anadolu Kervansaraylarında Ejder Motifi, Kayseri Sultanhan Örneği, Akra /Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S. 1, İstanbul 2013.
- Şahin, Tahir Erdoğan; **Hayâşa Bölgesi Tarihi-I,II**, Ankara 2014.
- Texier, Charles; **Küçük Asya-3**, (çev. Ali Suat), İstanbul 1939/40.
- Uzunoğlu, Hüseyin; *Anadolu'da Roma Lejyonları, Eski Çağ Yazıları- 2*, İstanbul 2012.
- Ünal, Ahmet; **Hititçe- Türkçe/Türkçe- Hititçe Büyük Sözlük**, Ankara 2016.
- Üreten, Hüseyin; *Amasya Müzesi'nde Sergilenen İki Buluntu Işığında Roma Dönemi'nde Amaseia: Neyi Biliyoruz? Neyi Bilmiyoruz?*, **Karadeniz Araştırmaları**, Güz 2012, S. 35.
- Vincet, Jorke; **A Journey in The Valley of the Upper Euphrates**, England 1896.
- Yarlıgaş, Oğuz; *Legio XV. Apollinaris'in Doğu'daki Görevleri ve Satala'ya Konuşlandırıldığı Tarih Üzerine, Eskiçağ Yazıları- 10*, İstanbul, 2016.
- Yıldırım,ERCÜMENT; *Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt/Vol.: 13 – S. 4.
- Yüce, A. ; **Amasya Müzesi**, Amasya, 2004.